

Səməd Vurğunun elmi-publisistik yaradıcılığında Nizami irsi**Zöhrə Zahid qızı Qafarova***fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant,**Sumqayıt Dövlət Universiteti***E-mail:** z.z.qafarova@mail.ru**Rəyçilər:** filol.ü.f.d., dos. Q.Ə. Mirzəzadə,
filol.ü.f.d., dos. A.İ. Mustafayeva**Açar sözlər:** Səməd Vurğun, Nizami, yubiley, Şərq, milli, rus, çıxış**Ключевые слова:** Самед Вургун, Низами, юбилей, Восток, народный, русский, речь**Key words:** Samad Vurgun, Nizami, anniversary, East, national, Russian, speech

Xalqların ədəbiyyat tarixlərində elə sənətkarlar olur ki, onlar xalqın milli dəyərləridirlər. Çünki onların yaradıcılıqlarında bir epoxanın tarixi, məzmun-mahiyyəti, düşüncə yönü, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri yatır və bu tip yaradıcılıqlar bədii salnamə rolunu oynayır. Bu cür ədiblərin yaradıcılıqları artıq ədəbiyyat yox, həm də mədəniyyət hadisəsidir. Ədəbiyyat tariximizdə salnamə yüklü, mədəniyyət hadisəsinə çevrilən yaradıcılıqlardan biri və bəlkə də, birincisi, Nizami yaradıcılığıdır. Nizaminin qəhrəmanları bizdən olmayan əsərlərində belə bizim varlığımız var. Hadisələrin bədii analizində, baxış acısında bir türkün əxlaqi-mənəvi dünyasının kodları yatır.

Nizaminin milli kimliyini onun dilinə istinad edib mənimsəmək istəyənlər əslində Nizaminin türk soyundan gələn düşüncə tərzinə, mənəvi dünyasına yabançıdırlar. Eyni dildə danışmaq əslində eyni dünyanın insanı olmaq, eyni mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin daşıyıcısı olmaq demək deyildir. Məlumdur ki, fars dilinin orta əsrlərdə islam Şərqində poeziya dili olmasını nəzərə almadan dil faktını milli kimlik pasportuna çevirib Nizamini dünyaya fars şairi kimi təqdim edən mənbələr var. M.Ə. Rəsulzadə “Azərbaycan şairi Nizami” əsərində yazırdı: “Fəqət nə etməli: dünya böyüklərinin adları ətrafında millətlər arasında çəkişmə yeni bir şey deyildir. Bir də başqalarının yanlış adətlərini pozmamaq üçün Azərbaycan öz təbii haqqından necə vaz keçsin?!” (3, s. 8). M.Ə. Rəsulzadə əsərinin sərlövhasinə çox güman ki, qəsdən Azərbaycan sözünün çıxarmışdı, bununla dünya böyüklərindən biri olan Nizamiyə Azərbaycan xalqının təbii haqqını müdafiə məqsədi güdmüşdür.

Tarix boyu xalqımızın taleyinə sahib olduğu maddi zənginliklərin, mənəvi-mədəni irsin çalınması kimi acı bir tale düşüb. Bu taleyi biz dünən də yaşamışıq, bu gün də yaşayırıq. Buna görə yalnız özgüləri suçlamaq yox, öz günahlarımızı da etiraf etmək lazımdır. Vaxtında sahiblənmə bilməmək, yad və yabançıların bəd niyyətlərindən qoruna bilməmək, öz sərvətimizi dünyaya öz adımızla çıxara bilməməkdə günahımız. Əlbəttə, Nizami irsinə sahiblənmək üçün dövlət səviyyəsində müəyyən işlərin görülməsi lazımdı. Nizamidən sonrakı dövərdə dövlətçilik ənənələrimizin zəif olması, dövlətin yalnız siyasi güc kimi formalaşması, mədəni-ədəbi sahəyə diqqətin ayrılmaması, milli şüurun lazımi səviyyədə inkişaf etməməsi üzündən bu işlər görülməmişdi. İyirminci əsrin əvvəllərinə qədər milli mədəni sərvətlərimizin öyrənilib gələcək nəsillərə ötürülməsi ayrı-ayrı fərdlərin gördüyü iş olmuşdur. Milli hökumət və SSRİ dönəmində isə bu, dövlət səviyyəsində görülən işə çevrildi.

Bildiyimiz kimi, sovet dönəmi bizim milli şüurumuzun həm də zədələnməsi, terrora məruz qalması, təhrifi dönəmidir. Xalqımızı sovet siyasətinin bu zədələrindən qorumaq uğrunda elə

həmin dönmədə mücadiləyə qalxan, milli kimlik şüurumuzu bəzən açıq, bəzən də diplomatik dolaylarla müdafiə edən ayrı-ayrı şəxsiyyətlərimiz vardı. Yəni sovet dönməsində milli mədəni irsimizin qorunub öyrənilməsi işində şəxsiyyət faktoru yenə üstünlük təşkil edirdi. Belə şəxsiyyətlərdən biri də xalq şairi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının üzvü olmuş Səməd Vurğun idi.

Səməd Vurğun tariximizin elə şəxsiyyətlərindəndir ki, o, yalnız yaradıcılığı ilə poeziyamızın milli ruhunu qüvvələndirməmiş, dilimizi durultmamış, həm də milli kimlik şüurumuz və milli mədəni sərvətlərimiz uğrunda sovet basqısının zor şərtləri altında vuruşmuşdur. O, bu mücadiləni Nizami yaradıcılığı uğrunda da aparmışdır. Səməd Vurğun ondan səkkiz əsr əvvəldə yaşamış sələfini sıradan bir sənətkar yox, xalqın milli mədəni sərvəti kimi dərk edirdi, ona görə də onun irsinin öyrənilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi.

Keçən əsrin 40-cı illəri Nizaminin səkkiz yüz illik yubileyinə ümumittifaq səviyyəsində hazırlıqlar gedirdi. Səməd Vurğun da Nizaminin doğma vətəninə yubiley komitəsinin işində fəal iştirak edir və prinsipial mövqedən çıxış edirdi. Onun bu mövqeyi Moskvada yubiley komitəsinin iclaslarında etdiyi çıxışlardan da görünür. 1940-cı ildə Nizami və Nəvai Yubiley Komitələrinin iclasın etdiyi çıxışa ilk öncə Nizami əsərlərinin tərcüməsi və nəşri sahəsində görülən işlərin xronologiyası ilə başlayır. Bakıda Azərbaycan xalqının Nizamiyə qədərki və Nizamidən sonrakı dövrünü əks etdirəcək tarixi, ədəbi muzeyin və Nizami abidəsinin layihələri haqda məlumat verir. Bu statistik məlumatlardan sonra Səməd Vurğun çıxışını Nizami irsinin öyrənilməsi işinin vəziyyəti üzərində davam etdirir. Çıxışın əsasında bu xətt dayanır ki, bu sahədə görülən işlər yetərsizdir və Nizami dühasının dərinliyini üzə çıxarmağa qadir deyil. “Nizami haqqında, Şərqdə ədəbi renessans dövrü haqda yüzlərcə kitab yazmaq olar və bununla əlaqədar olaraq təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Şərqdə olan böyük sərvətləri açıb göstərmək olar. İnsan bilmədiyi şeyin düşmənidir. Məncə, yoldaşların hələ hamısı Nizamini tanımır və buna görə onlara elə gəlir ki, Nizami yubileyi adi bir yubileydir” (4, s. 131). Səməd Vurğun Nizaminin adı ilə yanaşı renessans sözünü işlətməklə Nizami yaradıcılığının miqyasını xatırlatmaq istəmişdir. Şərq intibahı terminin nə dərəcədə doğru olub olmaması, yaxud Nizami yaradıcılığının intibah hadisəsi olması ilə bağlı mübahisələr bu gün də davam edir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, bu məsələ ilə bağlı mübahisələrə professor Şirindil Alışanlı özünün “Müasir humanitar təfəkkür və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı” əsərində yer vermişdir (1, s. 101-104). Səməd Vurğunun ümumittifaq miqyasındakı çıxışında renessans istilahını işlətməsi bunun nə dərəcədə dəqiq elmi termin olub olmamasından asılı olmayaraq düzgün və yerində seçilmiş ifadə idi. Çünki rus imperiyası həmişə özünün elit, mədəni, işğal etdiyi xalqların isə barbar, vəhşi imicini formalaşdırmaq siyasəti aparmışdı və rus imperiyasının yeni bir şəkli olan SSRİ dönməsində də bu siyasət davam edirdi. İmperiyanın mərkəzində onların əyalət təsəvvürü ilə yanaşdıqları bir xalqın ədəbiyyatında səkkiz əsr əvvəl renessans hadisəsinin baş verdiyini xatırlatmaq bu siyasətə zərbə idi.

Çıxışın mətnindən aydın görünür ki, Səməd Vurğunu Nizami yubileyi ilə bağlı görülən işlərin səviyyəsi qane etmir. Xüsusilə o, rus cəməsində görülən işlərlə bağlı narazılığını açıq ifadə edir. “Nizami yaradıcılığının rus dilinə tərcüməsi sahəsində işlər çox böyük təhlükələr doğurur. Mən qorxuram ki, Nizaminin yubileyi üçün onun bir-iki poeması bütünlüklə çapdan çıxmasın. Birtomluğun çap olunması yaxşı hadisədir, lakin Nizami yubileyini bir kitabda qeyd etmək olmaz, çünki o, beş bitkin iri poema qoyub getmişdir. Nizami yubiliyinə qədər bütünlüklə rus dilinə tərcümə olunmuş, heç olmasa, iki poema nəşr edilməlidir. Tərcüməçi şairlərin işi, demək olar ki, heç irəli getmir” (4, s. 131).

Səməd Vurğunun bu çıxışının əsas keyfiyyət göstəricisi odur ki, o, ümumi sözlərlə danış-

mır, konkret faktlarla çıxış edir. “Sovetskaya literatura” qəzetinin Nizami irsi ilə bağlı dərc etdiyi iki məqaləni yetərsiz hesab edir. Həm də çıxışın mətnindən aydın olur ki, mərkəzi mətbuata bu, Səməd Vurğunun ilk iradə deyil, ədəbiyyat dekadası zamanı da o, Nizami yubileyi ilə bağlı qəzetin işindən narazılığını ifadə etmişdir. Daha sonra o, Nizami irsini düzgün anlamayan bir tənqidçinin rəyinə görə “Sovetskiy pisatel” nəşriyyatının “Sirlər xəzinəsi” poemasının çapından boyun qaçırmasına etiraz edir. “Əgər sizin burnunuzun qabağında nəşriyyat Nizaminin iki poemasını çap etməkdən boyun qaçırırsa, sizin isə bundan xəbəriniz yoxdursa, siz nəşriyyata demirsinizsə ki, rəy əsasında böyük şairin taleyini həll etmək olmaz, belə çıxır ki, siz bu işə ürəkdən can yandırmırsınız” (4, s. 132). Göründüyü kimi, Səməd Vurğun məruzəsində kifayət qədər cəsarətlidir, hətta kəskin ittihamlarla belə çıxış etməkdən çəkinmir.

O, çıxış boyu öz narazılıq və etirazlarını yalnız sadalamır, həm də məntiqi dəlillərlə əsaslandırır, dinləyicini öz mövqeyinə inandıra bilir.

Nizaminin yubileyini Səməd Vurğun adı hesab etmədiyi kimi, onun keçirilmə şəraiti də adi olmadı. Yubiley İkinci Dünya müharibəsində Leninqradın (indiki Sankt-Peterburq) mühasirəsinin 42-ci günündə, yəni 1941-ci il oktyabrın 19-da keçirildi. Müharibə zorluğunun bu yubileyi təxirə sala bilməməsində yerli ziyalıların mərkəz qarşısında qoyduğu tələbkar mövqenin də rolu olmamış deyildir.

Səməd Vurğunun xalqımızın mənafeyini Moskva ədəbi mühiti qarşısında müdafiəsi ardıcıl olaraq davam edir. 1947-ci ildə SSRİ Sovet Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyətinin XI plenumundakı çıxışında da Nizami mövzusunda mərkəzi ədəbi mühitlə mübahisələrini davam etdirir. Məruzəsində Skosirevin 14 iyun 1947-ci ildə “Literaturnaya qazeta” da çap etdirdiyi “Elmi əsası olmayan bir məsələ” adlı məqaləsində müəllifin Nizami Gəncəvi ilə bağlı söylədiklərinə etiraz edir. Skosirev bu məqalədə Nizaminin doğma dildə yazmamasının səbəbini onun mənsub olduğu xalqın başdan-başa savadsız, dilənçi, hüquqsuz vəziyyətdə olması ilə əlaqələndirmişdi. Səməd Vurğunun çıxışında mərkəzi mətbuatın Azərbaycan xalqına qarşı bu yaramaz və yanlış mövqeyinə qarşı nəinki müdafiə, hətta hücum ritorikası vardır. O, Azərbaycan tarixi elminin ortaya qoyduğu faktlarla Skosirevin xalqımız, tariximiz haqda əsassız yanlış mülahizələrini darmadağın edir. Səməd Vurğun bildiyimiz kimi, yalnız poetik deyil, həm də elmi təfəkkürə malik idi. Ona görə də mərkəzi mətbuatın bu yanlış təbliğatına qarşı tutarlı məntiqi dəlillərlə də çıxış edə bilir. “Skosirevin iddiasına görə başdan-başa savadsız və dilənçi bir xalq necə olur ki, Nizamini yaratdı? XII əsr Azərbaycan mədəniyyətindən danışarkən Skosirevə bu qara boyalar nə üçün lazım olmuşdur? Budurmu keçmişə tənqidi münasibət? Məncə, bu tarixi həqiqəti təhrifdən başqa bir şey deyildir” (5, s. 41).

İyirminci əsrin 30, 40, 50-ci illəri Nizami yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatı faktı kimi öyrənilməsi, elmi müstəvidə araşdırılması, Azərbaycan insanına təqdim sahəsində böyük işlər gedirdi. Bu, acı həqiqət idi ki, o dövərdə xalqımız öz böyük oğlu ilə kifayət qədər tanış deyildi, hətta Firidun bəy Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi materialları” kitabına onu daxil etməmişdi. Nizami dühasının onu özünküləşdirmək istəyənlərin caynağında olduğu bir zamanda Nizamini özümüzün öyrənib dərk etməmizə böyük ehtiyac vardı. Səməd Vurğunun da bunu yaxşı dərk edirdi. “Dahi Azərbaycan şairi” məqaləsi də bu ehtiyacı dərk edən azərbaycanlı ziyalı mövqeyindən qələmə alınmış yazı idi. Məqalədə fikrin inkişafı Nizami irsinin təbliği və təhlili istiqamətində qurulmuşdu. Düzdür, bu yazıda ədəbi konyuktura deyə biləcəyimiz fikirlər vardır, ancaq öz aktuallığını qoruyan mülahizələr də yox deyildir, hətta Nizami irsi araşdırılarkən kifayət qədər maraq doğuracaq fikirlərdir.

Məqalədə ilk öncə Nizami yaradıcılığının ideya-mövzu xüsusiyyətləri ilə bağlı ümumi bir təsəvvür yaradılır. Ancaq iki məsələ üzərində xüsusi dayanılır. Nizami yaradıcılığının Şərq is-

lam mədəniyyətində əhəmiyyəti və onun yaradıcılıq dili haqda. Səməd Vurğunun məqalədə məhz bu məsələlər üzərində dayanması təsadüfi deyildir. Şair Nizami irsindən çıxış edərək Azərbaycan xalqını kiçiltmək, aşağılamaq istəyən qüvvələrə qarşı öz sözünü deyir. O, məqalədə xüsusi vurğulayır ki, məhz bu xalqın yetirdiyi şair ilk dəfə Şərqdə saray ədəbiyyatı ənənələrinin dar çərçivəsindən çıxmış, Nizami yaradıcılığında Şərq ədəbiyyatına ilk dəfə əməkçi insan surəti gəlmişdir. Sadə insanların mənəvi aləminin hökmdarların, soyluların mənəvi aləmi ilə qarşılaşdırılıb, xalq içərisindən çıxmış sadə insanlara üstünlüyün verilməsi kimi məsələlər bu günün – XXI əsrin insanı üçün çox yaygın bir mülahizə olsa da, keçən əsrin 40-cı illərində bu, kifayət qədər tədqiqə və təbliğə ehtiyacı olan bir məsələ idi. Səməd Vurğun yaxşı başa düşürdü ki, Nizami yaradıcılığının böyüklüyünü ilk öncə özümüz dərk etməli, sonra dünyaya qəbul etdirməli idik. Ona görə də Nizaminin Şərqi digər dühaları ilə müqayisədə yeri və qiymətini xüsusi vurğulayır. “Nizamiyə qədər onun Şərqdəki sələflərindən heç birisi xalqın həyat və məişətini, adət və ənənələrini, yüksək ümid və arzularını Nizami kimi ölməz və bədii surətlərdə cəmləşdirə bilməmiş, belə məharətlə ümumiləşdirməmişdir (5, s. 46).

Şərq ədəbiyyatına ilk dəfə bu humanist yanaşma və ideyaları gətirən bir sənətkarı yetişdirən xalq sivil və mədəni bir düşüncəyə sahib olmalı, həmin dövəmdə Azərbaycan xalqının yaşadığı qaranlıq mühit isə ümum Şərq kontekstində anlaşılıb başa düşülməli idi. Həm də qaranlıq çağ yalnız Şərqdə deyil, Roma imperiyasının IV əsrdə süqutundan sonra XV əsr renessansına qədər Avropada da yaşanmış dönm idi. Odur ki, bunu Azərbaycan xalqının fərdiyyətinə bağlamaq, onun miqyasındakı bir hadisə kimi vermək doğru deyildir. Nizami bu qaranlıq çağın aydınlıqlarından idi, Səməd Vurğun da öz təhlillərini bu fikrin motivləri üzərində qurur.

Məqalədə Səməd Vurğunun ikinci diqqətdə saxladığı məsələ türk dili məsələsidir. “Leyli və Məcnun” poemasında Axistanın məlum məktubuna Nizaminin cavabını xatırladır və şairin öz əsərlərini məcburiyyətdən fars dilində yazdığını, əslində isə Nizami üçün doğma dil məsələsinin milli qürur məsələsi olduğunu vurğulayır. “Nizaminin böyük milli qürur hissinə malik olmasını göstərən onlarca misal göstərmək olardı. Yaşadığı dövrdən asılı olmayaraq hər bir sənətkarda milli qürur hissi ilə döyünən qəlb olmalıdır. Milli qürur hissi olmayan yerdə, ümumiyyətlə, heç bir yaradıcılıq təsəvvür etmək mümkün deyildir” (5, s. 48).

Nizami bir türk idi, buna onun “Xəmsə”sində çoxsaylı işarələr də vardır. Fars dili regionun ədəbi dili idi, XII əsrdə hələ ki milli dillər fars, ərəb dillərinin hegemonluğunu qıra bilməmişdilər. Nizami Cəfərov çox doğru olaraq yazır: “Xəmsə”nin poetikasında qədim (ümumi) türk əlaməti genotip kimi, ümumşərq əlaməti isə fəvqəltip kimi özünü göstərir – sistem isə genotiplə fəvqəltipin mürəkkəb münasibəti əsasında müəyyənləşir” (2, s. 22).

Səməd Vurğun Nizami irsinin Azərbaycan xalqının milli mədəni sərvəti olduğunu yaxşı anlayır və biz onun bu irslə bağlı əməli və elmi fəaliyyətinin bu sərvətə sahiblənmək motivləri üzərində qurulduğunu görürük.

Məqalənin aktuallığı. Bu gün milli mədəni sərvətlərimizə olan münasibətimizi saf-çürük etməyə, onların tarixi təkamüldə yeri və əhəmiyyətini müəyyənləşdirməyə böyük ehtiyac vardır. Nəsillərin müəyyən zamanlarda mədəni irsimizə olan münasibətini dərk etmək baxımından Səməd Vurğunun böyük Azərbaycan şairi Nizami ilə bağlı fəaliyyəti maraqlıdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə ilk dəfə Nizami irsinin fonunda Səməd Vurğunun xalqların milli mənlük şüurunu məhv etməyə doğru yönəlmiş sovet siyasətinə qarşı müqaviməti onun elmi-publisistik irsinə istinadən araşdırılır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən Nizami irsini, həmçinin Səməd Vurğunun elmi-publisistik yaradıcılığını araşdırarkən mənbə kimi istifadə etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Alışanlı Ş. Müasir humanitar təfəkkür və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, Bakı: Elm, 2011, 376 s.
2. Cəfərov N. Seçilmiş əsərləri. 5 cilddə. 2-ci cild. Bakı: Elm, 2007, 352 s.
3. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: Azərnəşr, 1991, 232 s.
4. Vurğun S. Əsərləri. 6 cilddə. 5-ci cild. Bakı: Elm, 462 s.
5. Vurğun S. Əsərləri. 6 cilddə. 6-ci cild. Bakı: Elm, 426 s.

Z.Z. Кафарова

Наследие Низами в научно-публицистическом творчестве Самеда Вургунa

Резюме

В статье анализируется изучение творческого наследия великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви в 1940-х годах, выступления Самеда Вургунa в юбилейной комиссии о работе, проделанной по случаю восьмого юбилея, и статья «Великий азербайджанский поэт. Низами». Основным предметом анализа стал акцент Самеда Вургунa на факте национального самосознания по отношению к наследию Низами. В статье сначала рассматривается важность деятельности Самеда Вургунa в этом направлении в то время, а затем раскрывается его борьба за связь низамино-азербайджанских отношений со ссылкой на конкретные моменты в этих статьях. Был сделан вывод, что Самед Вургун систематизировал свои мысли о Низами, прежде всего, для того, чтобы владеть им, чтобы не допустить ассимиляции его наследия иностранцами.

Z.Z. Qafarova

Nizami's legacy in Samad Vurgun's scientific and journalistic work

Summary

The article analyzes the study of the artistic heritage of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi in the 1940s, the speeches of Samad Vurgun in the jubilee committee on the work done on the occasion of the eighth anniversary and the article "The great Azerbaijani poet Nizami". The main subject of the analysis was Samad Vurgun's emphasis on the fact of national consciousness in relation to Nizami's legacy. The article first addresses the importance of Samad Vurgun's activities in this direction at that time, and then reveals his struggle for the connection of Nizami-Azerbaijan relations with reference to specific points in these articles. It was concluded that Samad Vurgun systematized his thoughts on Nizami, first of all, in order to possess him, to prevent the assimilation of his legacy by foreigners.

Redaksiyaya daxil olub: 25.11.2021